

УДК 340:94(510)«638»

DOI:

В. М. Щербатюк

ORCID: 0000-0002-0952-3225

Національна академія внутрішніх справ

Ю. В. Сокур

ORCID: 0000-0002-3957-7881

Національна академія внутрішніх справ

Д. І. Курас

ORCID: 0000-0002-6153-6330

Національна академія внутрішніх справ

V. Shcherbatyuk

National Academy of Internal Affairs

Yu. Sokur

National Academy of Internal Affairs

D. Kuras

National Academy of Internal Affairs

**ДЕРЖАВНИЙ І СУСПІЛЬНИЙ ЛАД,
ПРАВО ТА СУДОВА СИСТЕМА СТАРОДАВНЬОГО
КИТАЮ: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ**

*Social and State Order, Law and Judicial System
of the Ancient China: Modern Domestic Historiography*

У статті на основі наукових праць сучасних вітчизняних науковців висвітлено стан дослідження державного та суспільного ладу, права і судової системи Стародавнього Китаю, простежено основні напрями вивчення означеної теми та їх змістове наповнення.

Ключові слова: Стародавній Китай, історіографія, дослідження, державний і суспільний лад, право, судова система.

The authors aim to identify how Ukrainian historiography covers the social, state, and legal development of Babylon, determining the extent of its study and outlining the most controversial issues that need further research.

The relevance of this problem is evident, as it is only partially addressed in the works of contemporary Ukrainian scientists, with only some aspects highlighted. The lack of a comprehensive summarizing study on this topic gives practical significance to its scientific exploration.

Achieving the goal involves addressing the following research tasks: determining the degree of comprehension of the problem, revealing the scientific exploration into Ancient Babylon in Ukraine, identifying the detailed research source complex, highlighting the main directions of studying the social and state-legal development of Ancient Babylon, showing their content, and outlining areas that require further scientific research.

In the course of the study, the authors relied on principles such as historicism, objectivity, systematics, and continuity, forming the methodological basis of the research. The goal and tasks were achieved through the use of general scientific methods, as well as specific methods such as historiographical analysis, criticism of historiographical sources, typology, comparative law, problem-chronological, historical-situational methods, etc. These methods allowed the authors to join the scientific discussion, analyze the scientific works used in the research, generalize the views of modern domestic scientists, describe the social and legal development of Ancient Babylon, reveal its patterns and characteristics, and make generalizations, contributing to the scientific novelty of this research problem.

The conclusions indicate that the study of Ancient Babylon requires further efforts from scientists. Although scientific research on Ancient Babylon was conducted earlier in Ukraine, it was isolated and mainly carried out in the context of general Oriental studies, which is currently in its early stages. The source complex of the research is representative and sufficient to establish the process of knowledge accumulation on this topic. Based on the analysis of the considered scientific works, it is defined that some areas of the studied topic have many established scientific views and generalizations in modern historiography. However, criteria such as the ranking of free people, the origin of Mushkenums, the regional and local levels of government, and other issues are still insufficiently covered and require broader scientific understanding.

Keywords: the Ancient Babylon, historiography, social and state-legal development, research, law.

Традиційна китайська і європейська історіографії історію Стародавнього Китаю пов'язують з іменами владних династій і поділяють її на три періоди: 1) період Трьох династій, який включає династію Ся (XXIII–XVIII ст. до н. е.), Шан-Інь (XVIII–XII ст. до н. е.) і Чжоу (XII–III ст. до н. е.). Історію Чжоуської династії поділяють окремо на Західне Чжоу (XII–VIII ст. до н. е.) і Східне Чжоу (VIII–III ст. до н. е.). У свою чергу, Східне Чжоу розбивають на підперіоди Ле Го — «Багато царств» чи Чунь-цю — «Весна й осінь» (VIII–V ст. до н. е.) і Чжань Го — «Воюючі царства» (V–III ст. до н. е.); 2) період імперії Цинь (221–206 рр. до н. е.); 3) період імперії Хань (206 р. до н. е. — 220 р. н. е.). Останній поділяють на підперіоди: Західна (Перша, Рання, Старша) Хань (206 р. до н. е. — 25 р.

н. е.) і Східна (Друга, Пізня, Молодша) Хань (25–220 рр. н. е.) (Крижанівський, О. П. 2002, с. 463).

Однак маємо зазначити, що загальноновизнаних хронологічних меж Стародавнього Китаю в історіографії не існує. Найдавнішим порогом його історії дослідники вважають або ХХІІІ ст. до н. е. — час виникнення держави Ся, історичність якої ще не доведено, або ХVІІІ ст. до н. е., коли в Китаї з'явилася держава Шан-Інь. Частина авторів посилається на історіографа та астролога династії Хань Сима Цяня (145 або 135 р. до н. е. — бл. 86 р. до н. е.), який вважав творцями китайської державності племена Ся. В останніх наприкінці ІІІ тис. до н. е. влада вождя вже була спадковою. Окремі китаїсти отожднюють напівлегендарні племена Ся з носіями пізньонеолітичних культур Луншань чи Ерлітоу (Крижанівський, О. П. 2002, с. 465). Інші науковці історію Стародавнього Китаю починають з держави Шан-Інь (Бостан, Л. М. & Бостан, С. К. 2008, с. 35; Талдикін, О. В. 2016, с. 66). На думку радянських учених, завершувалася давньокитайська історія 220 р. н. е., коли загинула Ханьська імперія. Однак на початку ХХІ ст. науковці запропонували вважати кінцем стародавньої доби Китаю дату загибелі Цінської імперії (кінець ІІІ ст. до н. е.). Тому в частині праць історія середньовічного Китаю розпочинається з Ханьської династії (Рубель В. А. 2002, с. 29).

Проте в сучасному науковому світі династійна періодизація не завжди задовольняє науковців. Тому досить часто її накладають на археологічну. В такому разі час, що передує періоду «Трьох династій» відповідає неоліту, доба династії Шан-Інь — періоду, коли стародавнє китайське суспільство вступило в епоху бронзи. У кінці періоду Чунь-цю, з VI–V ст. до н. е., в Китаї починається епоха заліза.

Дослідження суспільного ладу, державно-правової й судової систем у зазначені періоди потребує наукового узагальнення та глибшого осмислення. Цим та відсутністю історіографічних загальних робіт з даної тематики обумовлено *наукову новизну* праці й *актуальність означеної теми* дослідження. Тому, на наше переконання, нагальною є потреба підвести окремі підсумки наукового осягнення проблеми.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що узагальнення теми дасть усвідомлення наукової проблеми, сприятиме подальшому її пізнанню, спонукатиме науковців до детальнішої історико-правової реконструкції державного і суспільного ладу, права та судової системи Стародавнього Китаю та його історії загалом, до опрацювання суміжних тем.

Мета дослідження — висвітлити стан наукового осягнення теми, простежити найдискусійніші питання та їх змістове наповнення в історіографії.

Досягненню мети підпорядковано розв'язання таких *дослідницьких завдань*: визначити стан дослідження проблеми; висвітлити особливості виникнення й становлення державності у Стародавньому Китаї та просте-

жити розвиток його державного й суспільного ладу, права і судової системи в працях сучасних вітчизняних дослідників.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності, об'єктивності, всебічності, наступності та ін., сукупності загальнонаукових і спеціальних методів, застосування яких гарантувало достовірність наукових висновків, сприяло узагальненню результатів наукових студій учених, на основі яких висвітлено розвиток державного та суспільного ладу, права і судової системи Стародавнього Китаю. Це проблемно-хронологічний та історично-ситуаційний методи, методи типологізації, історіографічного аналізу та синтезу, критики історіографічних джерел.

Перед тим, як перейти до висвітлення означеної тематики в науці, доцільно зазначити, що в Україні до проголошення її незалежності питанням, пов'язаним з китаєзнавством, увага приділялася в контексті дослідження сходознавства — цієї комплексної галузі суспільних наук, де з означеним напрямом не виокремлювалися й інші (Щербатюк, В. М. та ін. 2022, с. 11), а теми наукових досліджень, як раніше зазначалося (Щербатюк, В. М., та ін. 2020, с. 309), розвивалися залежно від ставлення до них державної влади та політики радянського тоталітарного режиму в Україні загалом¹.

Відомий український китаєзнавець В. Кіктенко у монографічному дослідженні «Нарис з історії українського китаєзнавства. XVIII — перша половина XX ст.: дослідження, матеріали, документи» (Кіктенко, В. О. 2002) називає праці А. Ковалівського (Ковалівський, А. 1961), П. Попова (Попов, П. 1958), в яких у контексті вивчення сходознавства в Україні тією чи іншою мірою йдеться про українське китаєзнавство (Кіктенко, В. О. 2002, с. 10). В сучасній Україні дослідженню окремих китаєзнавчих питань присвячено праці В. Седнева (Седнев, В. В. 1994), С. Кіржаєва та В. Ульяновського (Кіржаєв, С. & Ульяновський, В. 1993). Про розвиток китаєзнавства в Україні після 1991 р. йдеться в іншому загальному дослідженні В. Кіктенка — «Формування національної школи українського китаєзнавства (1991 р. — початок XXI ст.)» (Кіктенко, В. О. 2019). Деяким аспектам державно-суспільного ладу, праву та судової системи різною мірою приділили увагу частина сучасних вітчизняних науковців: М. Бедрій (Бедрій, М. М. 2015), Л. Коритко та В. Джуган (Коритко, Л. Я. & Джуган, В. О. 2021), С. Кошовий², Є. Логвиненко та І. Логвиненко (Логвиненко, Є. С. & Логвиненко, І. А. 2019), І. Мищак (Мищак, І. М. 2013), Р. Тищенко (Тищенко, Р. В. 2017) та ін. Проте безпосередньо означені питання здебільшого висвітлювалися у контексті

¹ Галузевий державний архів Міністерства оборони України. Ф. Р. 3773. Оп. 19823. Спр. 12. Копії протоколів воєнних нарад за 1921–1922. Арк. 236, 253; Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 744. Резолюція закритих партійних зборів Інституту історії України АН УРСР від 23 вересня 1947 р. Арк. 52–56.

² Кошовий С. А. Реформи Шан Яна: Дис... канд. істор. наук: 07.00.02 — всевітні історія. Київ, 2016.

історії держави і права країн Стародавнього Сходу, зокрема в колективних працях (Бандурка, О. М. та ін. 2021; Гіда, О. Є. та ін. 2014; Козюк, В. В. та ін. 2015; Кузьминець, О. В. та ін. 2012) та роботах окремих авторів: Л. Бостан і С. Бостана (Бостан, Л. М. & Бостан, С. К. 2008), А. Грубінка (Грубінко, А. В. 2010), О. Крижанівського (Крижанівський, О. П. 2002), В. Ластовського (Ластовський, В. В. 2017), В. Макарчука (Макарчук, В. С. 2015), В. Рубеля (Рубель, В. А. 2002), О. Талдикіна (Талдикін, О. В. 2016.), Н. Хоми (Хома, Н. М. 2008) та ін.

В Україні після здобуття 1991 р. незалежності посилюється формування суто української школи Китаєзнавства, яка вже на сьогодні має не лише власну історію, а й значну спадщину та традиції, зокрема в дослідженні різнобічних проблем минувшини Китаю. Однак підтримуємо думку В. Кіктенка про те, що українські Китаєзнавці не часто звертаються до дослідження давнього або середньовічного періодів (Кіктенко, В.О. 2019, с. 27, 33). Тому логічним є наше твердження й про те, що дослідження державного й суспільного ладу, права та судової системи Стародавнього Китаю дещо фрагментарне та потребує окремого спрямування й зусиль дослідників.

Праці, використані в цій роботі, — це окремі складові *джерельної бази дослідження*. За видовим принципом вона поділяється на такі групи: 1) спеціальні монографічні дослідження, де безпосередньо чи опосередковано йдеться про державно-правовий розвиток чи судочинство Стародавнього Китаю; 2) загальні дослідження з історії Стародавнього Сходу, де в контексті інших аспектів розглядаються розвиток держави і права, судова система Стародавнього Китаю; 3) дисертації й автореферати; 4) навчальні видання; 5) науково-довідкова і біографічно-енциклопедична література.

З осягненням державно-правової системи Стародавнього Китаю та стану її наукового освоєння дослідники доречно звертають увагу, перш за все, на те, що в стародавні часи Китай був географічно ізольований, відрізаний від іншого світу морем, горами, пустелями й степами Центральної Азії. Відомо, що Китай не мав прямих контактів із західними країнами аж до II ст. до н. е., доки його не відвідало посольство з Риму. Науковці логічно запевняють, що розвиток давнього Китаю вирізнявся серед інших культур (Ушакова, О. А. & Бунечко, К. І. 2020, с. 430). Тому підтримуємо думку про брак іноземних повідомлень щодо Стародавнього Китаю (Крижанівський, О. П. 2002, с. 452).

У Стародавньому Китаї перші державні утворення (міста-держави) виникли в долині річки Хуанхе в другій половині II тис. до н. е. на основі родових груп інських племен, які перейшли до осілого способу життя. Погодимося з науковцями, що характерною рисою утворення перших держав в Китаї було те, що перехід від первісного суспільства був активований підкоренням одного народу іншим (Талдикін, О. В. 2016, с. 66). Саме племена Інь, як справедливо підкреслює В. Макарчук, відіграли основну роль

в об'єднанні племен, котрі мешкали в басейні річки Хуанхе, та у створенні держави Шан (Макарчук, В. С. 2015, с. 30).

Зважаючи на нерозв'язаність питання історичності держави Ся, більшість дослідників державу Шан (Інь) називають хоч і примітивним, але першим державним утворенням. Зокрема, Л. Бостан та С. Бостан обґрунтовують цю думку тим, що її виникнення пов'язане з необхідністю організувати виробництво, зрошувати землі, запобігати згубним наслідкам розливу рік, захищати території (Бостан, Л. М. & Бостан, С. К. 2008, с. 35). Тому в Шан-Інь царська влада переважно мала патріархальні риси та обмежувалася радою старійшин. Інші дослідники цю державу називають напівварварською імперією (Гіда, О. Є. та ін. 2014, с. 75). Однак можемо з впевнено говорити, що це було одне з перших державних утворень. Реальність його існування підтверджується не лише археологічними знахідками, а й наявністю писемних згадок, зокрема у творі тогочасного історика Сима Цяня «Історичні записки», де міститься докладний опис історії Шан. Цій праці можемо довіряти без сумніву, адже вона, за визначенням вітчизняних фахівців, є одним з найцінніших історичних джерел, оскільки створена на основі писемних джерел, до яких автор ставився критично, фольклорного матеріалу та власних спостережень дослідника, кого обґрунтовано називають «батьком китайської історіографії» (Крижанівський, О. 2002, с. 454).

Щодо даного твору погодимося із дослідником С. Кошовим, який у дисертації «Реформи Шан Яна» відзначив, що ця праця суттєво вплинула як на подальший розвиток історіографії в самому Китаї, так і на сусідні країни, а також на методика та критичний аналіз подій, що передують викладу¹. Водночас, згадуючи тогочасні писемні твори, не можемо оминати усталеного в історіографії факту, що саме в іньську добу склалася китайська ієрогліфічна писемність. На той час вона вже мала досить розвинений вигляд і це дає підстави припустити, що вона виникла ще раніше.

В Шан-Інь суспільство і держава були рабовласницькими. Раби перебували у власності як держави, так і приватних осіб. Вони не могли мати ні родини, ані свого майна. Панівна верства складалася зі жрецької знаті, світської аристократії та місцевої адміністрації підлеглих племен. Значну частину населення становили вільні общинники. Обґрунтованою є думка О. Талдикіна про те, що соціальний стан світської аристократії визначався земельними володіннями, наявністю рабів, близькістю до володаря, займаною посадою. Все це давало змогу отримувати титули, які передбачали визначені посади (Талдикін, О. В. 2016, с. 66).

У XII ст. до н. е. почалася тривала боротьба держави Шан-Інь з племенами чжоу, які просувалися з басейну р. Вей. 1124 р. до н. е. вони захопили сто-

¹ Кошовий С. А. Реформи Шан Яна: Дис... канд. істор. наук: 07.00.02 — всевітні історія. Київ, 2016. С. 14.

лицю Шан та створили власну Чжоуську державу, яка в XII–VIII ст. до н. е. стала централізованою китайською державою. Остання складалася з близько 300 автономних володінь, які мали власний судово-правовий імунітет (Щербатюк, В. М. та ін. 2021, с. 59). Сучасні вітчизняні дослідники запевняють, що в цій «світовій державі Давньокитайської цивілізації» відродилося імперське правління (Гіда, О. Є. та ін. 2014, с. 75), а правління династії Чжоу поділяється на три основні періоди: Західний Чжоу (1122–742 рр. до н. е.), Східний Чжоу (770–403 рр. до н. е.), період Чжаньго (Чжань Го — *авт.*, «семи царств, які воюють»; 403–221 рр. до н. е.) (Талдикін, О. В. 2016, с. 67).

Наукові узагальнення державного та суспільного ладу Стародавнього Китаю, які подають дослідники, дають можливість твердити, що в царстві Чжоу уявлення про царя (вана) як про земне божество зміцнюється. Хоча в історіографії не безпідставно обґрунтовується думка, що в епоху Інь разом із утвердженням верховної власності царя на землю формувалось уявлення про нього як про земне божество (Грубінко, А. В. 2010, с. 21), погодимося з науковцями, які стверджують, що сакралізація влади й особистості вана остаточно були завершені в ранньочжоуському Китаї. Вана стали називати «батьком і матір'ю» підданих (Бостан, Л. М. & Бостан, С. К. 2008, с. 89). Цар виконував адміністративні, судові, військові та жрецькі функції. При царі функціонувала посада головного помічника (сян), якому підпорядковувалися начальники головних управлінь — фінансового, військового і громадських робіт. Згодом з'явилися управління царського палацу й скарбниці, культу предків, судове (Ластовський, В. В. 2017, с. 18). Щодо судового процесу, то в період Західного Чжоу, як і в Інь, він був звинувачувально-змагальним (Талдикін, О. В. 2016, с. 74). Усе це сприяло формуванню верховної власності вана на землю. Сучасний дослідник О. Талдикін за допомогою структурно-логічних схем і таблиць показав, що рабовласницька аристократія могла вільно розпоряджатися володіннями і це поступово трансформувалося у право власності на землю. Помітну роль при цьому відіграло обшинне землекористування. Основну масу населення становили селяни-общинники, більшість яких були хліборобами (нунфу). Дослідник влучно звернув увагу на дедалі тяжче їх становище, що призводило до зубожіння і переходу в категорію безземельних орендарів. Тут же він доцільно підкреслив рабство і його патріархальність, а основні джерела поповнення — військовий полон, покарання за злочини, обернення в рабство за борги. Раби («підлі») були безправними. В контексті дослідження держави і права Стародавнього Китаю науковець виокремив і часткову постійність армії в царстві Чжоу, яка складалася з невеликих кадрових загонів та ополчення, що під час війни до них приєднувалося (Талдикін, О. В. 2016, с. 68).

Загальною ознакою значної частини праць при висвітленні теми є показ ослаблення зв'язків центральної влади з володарями залежних князівств і зміщення акцентів на невдалі війни з кочовими племенами, що призвело в середині VIII ст. до н. е. до занепаду Західного Чжоу. Країна розпалася на низку самостійних держав. У правлінні чжоуських ванів залишилося тільки невелике володіння — Східне Чжоу. Відтоді держава (її називають Східне Чжоу) постійно відчувала брак коштів і військової сили. Тому замість обробки общинних полів селянство обклали податками, які становили десяту частину врожаю. Це, як справедливо зазначив В. Макарчук, завдало значного удару общинному землеволодінню. Водночас, погодимося з науковцями, що посилення експлуатації в умовах слабкості державної влади та постійні загрози вторгнень викликали широкий народний протест. Так, у результаті переможного селянського повстання 842 р. до н. е. царську владу було скинуто, а держава розпалася. На її території у VII ст. до н. е. співіснували п'ять держав у стані конфлікту. В період Чжань Го («Царства, що воюють»; V–III ст. до н. е.) з багатьох царств найсильніших і постійно залучених у війни було сім: Цінь, Янь, Чу (периферійні) та Вей, Чжао, Хань, Ці (серединні), тривалі міжусобиці між якими призвели до економічного занепаду та великих людських втрат (Орленко, В. І. & Орленко, В. В. 2008, с. 35; Макарчук, В. С. 2015, с. 31; Бандурка, О. М. 2021, с. 87).

З IV ст. до н. е. серед них виділилася держава Цінь. Створенню сильної централізованої держави Цінь сприяли реформи Шан Яна — сановника Ціньської держави. Він 350 р. до н. е. провів низку реформ, якими було дозволено вільну купівлю-продаж землі, введено єдину систему мір і ваги, чіткий адміністративний поділ, кругову поруку в общинах і армії. Останню реорганізували й переозброїли: колісничі замінили на мобільну кінноту, бронзову зброю — на залізну, право на виготовлення зброї надавалося тільки державі. Заборонили кровну помсту. Змінили систему стягнення податків: тепер кожна сім'я замість десятини врожаю виплачувала податок, який залежав від кількості землі. Введено примусове дроблення великих сімей сприяло подальшому розпаду общини. Реформаторська діяльність Шан Яна ширилася на терени інших держав, які підкорювало царство Цінь. Тому вважаємо, що дослідник С. Кошовий має всі підстави твердити, що реформи Шан Яна в економічній, військовій, соціальній сферах створили підґрунтя для стрімких перетворень у державі Цінь, сприяли її швидкому розвитку та заклали фундамент для процвітання¹. Відзначимо, що в Цінській імперії судові органи виділялися з адміністративних, про що свідчить створення спеціального судового відомства. Однак найвищою судовою інстанцією був імператор.

¹ Кошовий С. А. Реформи Шан Яна: Дис... канд. істор. наук: 07.00.02 — всевітні історія. Київ, 2016. С. 92.

Узагальнюючи свої дослідження, С. Кошовий влучно наголосив, що на середину IV ст. до н. е. зміна економічної, управлінської, соціальної, адміністративної, політичної систем сприяла тому, що держава Цінь закріпила за собою статус найсильнішого державного утворення періоду Чжань Го, створивши підмурівки управлінських практик китайської держави на століття вперед, заклавши тим самим основи китайської цивілізації¹.

Не викликає сумніву й те, що, як запевняє сучасний вітчизняний сходознавець В. А. Рубель, реформи, проведені в середині IV ст. до н. е., настільки посилили військовий потенціал цього царства, що після серії вдалих воєн циньці здолали опір інших китайських держав і 221 р. до н. е. завершили воз'єднання країни (Рубель, В. А. 2007, с. 307). Отже, змінена суспільна модель Цінь стала основою на шляху майбутнього перетворення роздібленого Китаю на єдину об'єднану державу.

Розквіт держави Цінь припадає на правління царя Чженя (246–210 рр. до н. е.), якому був присвоєний титул Цінь Ші-хуанді, що значить «перший великий володар династії Цінь». Він підкорив решту китайських князівств, а також завоював частину території Маньчжурії та Монголії. Сучасні дослідники справедливо називають його одним з найпрославленіших імператорів в історії Китаю (Скробач, Б. М. 2016, с. 100). Відзначимо, що 221 р. до н. е. Цінь завоювала останнє самостійне царство Ці на Шаньдунському півострові. Центром об'єднаної держави стала столиця царства Цінь м. Сяньян.

За правління Цінь Ші-хуанді Китайська держава була розподілена на 36 областей, котрі очолювали відразу два чиновники (цивільний і військовий). Було створено потужний чиновницький апарат, розширено іригаційну систему, прокладено дороги з твердим покриттям. Ші-хуанді продовжив реформувати армію, яка досягла 300 тис. чол., а основною ударною силою стала кіннота. Вводилося спрощене ієрогліфічне письмо. За Цінь Ші-хуанді на півночі країни розпочалося будівництво Великої китайської стіни для захисту від кочівників. Імператор поширив на весь Китай установки видатного мислителя, державного діяча і основоположника фа цзя (легізму) Шан Яна, створивши військово-бюрократичну імперію на чолі з одноосібним володарем. Серед дослідників панує думка про імперію Цінь, як про традиційну регіональну цивілізацію (Козюк, В. В. та ін. 2015, с. 74). У ній цінці посідали привілейоване становище і їм належали всі керівні чиновницькі посади. Це посилило державу. В. Макарчук найважливішою умовою порядку в імперії назвав суворе дотримання законів і зазначив, що держава знову стала централізованою, але з деспотичним режимом (Макарчук, В.С. 2015, с. 33). Однак маємо констатувати, що така ситуація не вирішувала соціальних суперечностей. Останні спонукали до повстань. Наймогутніше з них

¹ Кошовий С. А. Реформи Шан Яна: Дис... канд. істор. наук: 07.00.02 — всевітні історія. Київ, 2016. С. 92.

209 р. до н. е. призвело до ліквідації Цінської монархії. До влади прийшла династія Хань.

Засновником нової династії був сільський староста Лю Бан, один із керівників означеного повстання. На думку вчених, він вважався гуманним полководцем і під час штурмів укріплених міст обіцяв зберегти мешканцям життя і навіть чиновникам — їхні посади. Тому війська під його орудою мали успіх та брали місто за містом (Радзівілл, О. А. 2017, с. 344).

Прийшовши до влади, Лю Бан проголосив себе імператором, взявши ім'я Гао Цзу (202–195 рр. до н. е.). О. Радзівілл у монографії «Право народів від неоліту до Нового часу» підкреслює, що Лю Бан вивів країну з кризи і започаткував довговічну й справді універсальну державу Хань, у якій, власне, й склалася китайська (ханська) нація. Імперія Хань об'єднала згодом величезні території від Тихого океану до Середньої Азії. У цій державі китайське суспільство консолідувалося на основі конфуціанської ідеології (Радзівілл, О. А. 2017, с. 344). Новий імператор розпочав реформи, спрямувавши їх на пом'якшення становища рабів і селян. Багато рабів було звільнено, зменшився поземельний податок. Водночас, як запевняє правознавець М. Бедрій, з проголошенням імператором Лю Бана в Стародавньому Китаї послабилася монархічна влада (Бедрій, М. М. 2015, с. 16). Проте хід історії показав, що це не зупинило наростання соціальних суперечностей, головними причинами яких були зростання рабовласництва і великого приватного землеволодіння. Останнє формувалося за рахунок перерозподілу земельного фонду між новою знаттю. Тому становище народу через деякий час знов погіршилось.

Інший дослідник О. Талдикін справедливо відзначив, що структура центрального й місцевого апарату залишилася без змін. І надалі зусилля царської влади спрямовувалися на централізацію держави. Однак було здійснено новий адміністративний поділ країни, за яким уся територія ділилася на 13 великих округів на чолі з намісниками імператора. На чолі областей і повітів стояли три чиновники: володар і його помічники з цивільних та військових справ. Їх призначали централізовано. Окрім того, діяльність місцевих адміністрацій контролювали державні інспектори (Талдикін, О. В. 2016, с. 68).

8 р. н. е. владу захопив Ван Ман. Узурпувавши престол династії Хань, він оголосив себе імператором «нової» династії Сінь. Ван Ман проводив реформи, спрямовані на пом'якшення суспільних суперечностей. Було заборонено купівлю-продаж землі, а всі землі оголошувалися царськими. Поновлювалося й общинне землеволодіння. Заборонялася купівля-продаж рабів. Однак це стосувалося лише приватних рабовласників. Державне рабоволодіння не обмежувалося. Проте реформи не дали позитивного результату — дедалі більше загострювалися суперечності між різними верствами (Талдикін, О. В. 2016, с. 71).

У новітньому підручнику з історії держави і права зарубіжних країн за редакцією професора О. Бандурки (Бандурка, О. М. та ін. 2021) автори логічно подають уже утверджену в історіографії теми думку, що однією з вагомих причин невдачі реформ був їхній саботаж з боку великих землевласників. Це призвело до глибокої економічної та соціальної кризи в державі та, врешті, до політичної нестабільності. Як наслідок, розпочалися селянські бунти, остаточно зруйнували господарську систему країни (Бандурка, О. М. та ін. 2021, с. 92). Додамо, що ситуацію погіршував ще й голод, який поширився у 21 і 22 рр. унаслідок розливу р. Хуанхе. Це спровокувало селянство приєднатися до учасників «повстання червонобрових». Останнє перемогло 23 р. н. е. До влади повернулися представники ханської династії. Дослідник О. Радзівілл з цього приводу конкретизує: 27 р. імператор Гао-Цзу відродив Ханьську імперію (молодшу Хань) (Радзівілл, О. А. 2017, с. 347).

Укази й розпорядження Ван Мана тепер скасовувались, економіка країни почала стабілізуватися. Суттєво змінився державний апарат: функції управління країною було поділено між п'ятьма відомствами, а при імператорі створили дорадчий орган — імператорську раду. Але в другій половині II ст. н. е. внаслідок боротьби впливових груп розвинулася політична криза, наочним результатом якої стали спроби державного заколоту 166 та 169 рр. н. е., які послабили в державі інститут імператора. Водночас, як доводять на конкретних прикладах М. Булика і Н. Гаврилова, ці події значно зменшили вплив імператора в тогочасних міжнародних відносинах і зовнішній політиці (Булика, М. & Гаврилова, Н. 2019, с. 31). Також відбувалися деградація господарської системи країни й децентралізація влади. Все це разом призводило до занепаду династії Хань загалом.

Сучасна вітчизняна дослідниця Н. Хома влучно зазначила, що в обстановці тривалої політичної й глибокої соціально-економічної кризи в другій половині II ст. ханське суспільство буквально лихоманило. Вона говорить про близько сотні локальних народних заворушень, які тоді відбулися в країні. Проте логічно звертає увагу на найбільше з них, що спалахнуло 184 р. внаслідок, перш за все, економічних негараздів, і стало широким народним рухом та ввійшло в історію під назвою «Жовті пов'язки» (повстанці пов'язували голову жовтою стрічкою). Науковець справедливо підкреслює, що криваве вгамування народної стихії зрештою принесло загибель Ханьській імперії (Хома, Н. 2008, с. 94). Як наслідок, 220 р. імперія династії Хань розпалася на три царства (період Саньго; 220–280 рр.): Вей, Шу, Ву.

Коли ми говоримо про «право» як поняття, то маємо констатувати, що в Стародавньому Китаї воно було невідомим. В цьому контексті Є. Логвиненко та І. Логвиненко відзначили, що правові норми спочатку були складовою законів — сукупності позитивних норм (фа) та релігійно-етичних правил (лі), які й визначали відносини в суспільстві.

Перші політичні та правові вчення в Стародавньому Китаї мали під собою релігійно-міфологічне підґрунтя, що, врешті, притаманне всім стародавнім етносам (Логвиненко, Є. С. & Логвиненко, І. А. 2019, с. 53). На нашу думку, останні, незалежно від місця проживання, під час еволюції продукували первісне право, що формувалося на основі взаємовпливу звичаїв автохтонів і прийшлих народів (Щербатюк, В. М. та ін. 2020, с. 57).

Сучасні дослідники справедливо запевняють, що право є одним із найдавніших і донині найефективнішим регуляторів суспільних відносин, вагомим інструментом забезпечення їх упорядкованості, без якого неможливе нормальне функціонування суспільства й соціального життя¹. Особливістю тогочасного китайського суспільства було те, що в ньому склалися різноманітні соціальні групи. Більшість населення — робітники, ремісники, позбавленні повністю чи частково власності на землю або на інші засоби виробництва, орендарі, селяни тощо — належали до низів. Титулована знать, ранжируване чиновництво, великі землевласники, купці тощо становили еліту суспільства. Різниця між цими соціальними прошарками, як влучно твердять вітчизняні дослідники, визначалася у праві (Бандурка, О. М. та ін. 2021, с. 89).

Щодо розвитку стародавнього китайського права, то увагу науковців привертають перекази, за якими ще в X ст. до н. е. чжоуський Муван розробив Уложення про покарання. Ця кодифікація містила близько 3000 статей і передбачала доволі різноманітну систему покарань. Учені говорять про існування одних із перших беззаперечних писаних законів у VI ст. до н. е. Так, 536 р. до н. е. з'явився «Огляд законів», в якому закріпилося поняття «у син» — встановлення п'яти видів покарань за злочини: таврування, відрізання носа, відрубання ноги (ніг), кастрація, смертна кара. На думку дослідників, одним із перших систематизованих збірників законів різних китайських царств є «Книга законів царства Вей», яку склав на межі VI–V ст. до н. е. міністр царства Вей Лі Куй (Мищак, І. М. 2013, с. 12). Збірник став основою для розвитку законодавства і разом з іншими законами володарів увійшов до джерел давньокитайського права. До таких джерел науковці відносять також моральні норми, судову практику, звичаї, розпорядження імператорів (Коритко, Л. Я. & Джуган, В. О. 2021, с. 65).

Особливість правової системи Стародавнього Китаю, як запевняє історик права І. Мищак, полягає в тому, що на неї впливало дві філософські течії — конфуціанства і школи легістів (конфуціанство, основоположник — Конфуцій (Кун-фуцзи, Кунфу-цзи); легізм, основоположник — Шан Ян). Характерно, що впливу ідеологічних систем зазнавали асі сфери суспільного життя Китаю і це було його особливістю. Це віддзеркалювало внутрішню бороть-

¹ Сивуля Т. М. Наукознавче осмислення проблеми сутності права і формування праворозуміння: Автореф. ... дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 — теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Івано-Франківськ, 2023. С. 1.

бу в суспільстві та було опорою політичному і економічному пануванню суспільних еліт.

Той самий дослідник логічно зазначив, що законодавча діяльність бурхливо розвивалась у період Чжань Го (V–III ст. до н. е.) і далі наголосив: філософське вчення конфуціанства визнавало пріоритетним значення норм моралі над правом, зрівнюючи право з кримінальним законом; легісти, навпаки, надаючи великого значення правовим нормам, намагалися поширити їх дію на всі випадки життя. Одним із ключових пунктів учення легістів стала ідея рівності всіх перед законом (Мишак, І. М. 2013, с. 13). Отже, можемо говорити, що легісти пропагували ідею сильної держави. Погодимося з думкою відомого вітчизняного фахівця з історії Стародавнього Сходу О. Крижанівського, що вони воліли мати справу з навіки заляканим народом, щоб легше було ним керувати. Тому рекомендували володареві запровадити в державі кругову поруку, систему доносів, тотальне шпигунство за населенням, чинити судову розправу за найменше правопорушення. Легісти вперше сконструювали завершену модель військово-деспотичної держави (Крижанівський, О. 2002, с. 489–492).

Протиборство конфуціанства й легізму посилювалося в III ст. до н. е., що дало поштовх становленню традиційних рис та інститутів давньокитайського права. В період становлення династії Хань (206 р. до н. е. — 220 р. н. е.) сформувалось ортодоксальне конфуціанство, яке за суттю стало компромісом із ученням легістів. Появу нової теорії пов'язують з ім'ям Дун Чжун-шу (187–120 рр. до н. е.). Є. Логвиненко та І. Логвиненко зазначили, що ортодоксальне конфуціанство, визнаючи необхідність застосування покарань, передбачало при цьому взаємодію таких моральних норм, як суворість і поблажливість. Дійшовши висновку, що тут мораль і право збігалися, дослідники логічно пояснюють: мораль формувала правила поведінки людини, а право під загрозою покарання забороняло їх порушувати (Логвиненко, Є. С. & Логвиненко, І. А. 2019, с. 69).

У стародавньому китайському суспільстві значну увагу приділяли регулюванню відносин щодо власності. Об'єктами права власності були земля, раби, інше майно. В. І. Орленко та В. В. Орленко доречно акцентували на тому, що власність могла бути державною, общинною й приватною. Остання спочатку виникла на рухоме майно, згодом на рабів і лише потім — на землю (Орленко, В. І. & Орленко В. В. 2008, с. 38).

У період Шан-Інь, Західного Чжоу, земля вважалася власністю вана, на одержані землі наближені царя мали лише право користування. Але вже в період Західного Чжоу розвинулася тенденція до перетворення володінь на приватну власність. О. Талдикін доцільно підкреслив, що з середини I ст. до н. е. в деяких царствах стали здійснюватися торгові угоди з землею (Талдикін, О. В. 2016, с. 73). Щодо рабів, то в період Шан-Інь вони були

державною власністю і, хоча були у володінні приватних осіб, їх купівлі-продажу ще не було. Не викликає заперечень і думка О. Талдикіна, що вже в Чжоу було можливо обміняти й купити раба. А в період Цінь торгівля рабами була вільною і доволі поширеною (Талдикін, О. В. 2016, с. 73).

Вітчизняні вчені влучно констатували, що стародавньому китайському праву відомі різні види договорів (Бандурка, О. М. та ін. 2021, с. 93). Якщо розглядати детальніше, то один із перших — договір міни, що згодом поступився місцем договору купівлі-продажу. При здійсненні торгових угод вимагалось укладати договір письмово, при цьому сплачувалося мито. Дослідники доходять висновку, що досить поширилися договори дарування землі, рабів, зброї та іншого майна. Договір позики оформлявся борговою розпискою. Відомі були відтермінування платежу, внесення застави, видання письмових зобов'язань. З'явилось лихварство та боргове рабство (Талдикін, О. В. 2016, с. 73).

Для шлюбно-сімейного права Стародавнього Китаю характерною є велика патріархальна сім'я з абсолютною владою батька та культом предків. Її витоки сягають давнього періоду історії людства — первісного суспільства, зокрема часів його розпаду. По суті, патріархат був пов'язаний зі спадкоємним правом і ґрунтувався на авторитарній владі глави сім'ї, зокрема йдеться, як запевняють автори колективної праці «Психологія сім'ї», про батька, а не чоловіка (Помиткіна, Л. В. та ін. 2010, с. 13).

У Стародавньому Китаї жінка повністю залежала від влади чоловіка. Окрім цієї залежності дослідники запевняють, що її статус визначався системою сімейно-шлюбних відносин (Трофимченко, А. Л. 2020, с. 120), в основі яких і було верховенство чоловіка. Тому особистого майна жінка не мала, її права в спадкуванні були обмежені. Шлюб укладали батьки. Щоправда, дозволялося розлучення. Домінувала моногамія. Однак погодимося з В. І. Орленком та В. В. Орленком, які зазначили про багатоженство, за якого головною дружиною вважалася перша дружина, а її старший син — першим спадкоємцем (Орленко, В. І. & Орленко В. В. 2008, с. 38)

Найрозвиненішою галуззю права в Китаї було кримінальне. Як запевняють Л. Коритко та В. Джуган, право Стародавнього Китаю — це передусім кримінальне право, де найважливіше значення має Карне уложення Тан — «Тан люй шу і», що ввібрало всю філософію права Китаю (Коритко, Л. Я. & Джуган, В. О. 2021, с. 65).

Перелік злочинів, які називали китайські джерела права, дуже великий. Серед них відомі такі: державні (повстання, змова), релігійні (шаманство, викидання попелу на вулицю), проти особи (вбивство, завдання тілесних пошкоджень), проти власності (крадіжка, грабїж), військові (неявка у визначений термін на місце збору). Як злочини розглядалися відмова від сплати податків, пияцтво, за яке присуджували смертну кару. Щодо їх кіль-

кості, то дослідники розходяться думками. Так, О. Кузьминець, Є. Дурнов і Ю. Сокур називають 500 різноманітних злочинів в епоху Чжоу (Кузьминець, О. В. та ін. 2012, с. 51, 52), Л. Бостан і С. Бостан, посилаючись на кодекс Му-вана, в ту ж епоху — 3000 злочинів і провин (Бостан, Л. М. & Бостан, С. К. 2008, с. 61).

Довго існувала кровна помста. Однак в умовах загострення суспільної боротьби система тілесних покарань і широке застосування смертної кари, яку виконували безпосередньо органи державної влади, витіснили цей звичай (Щербатюк, В. М. та ін. 2021, с. 65). Погодимось з Є. Логвиненко та І. Логвиненко, що з появою філософських шкіл і політико-правових учень з'явилися різні погляди на необхідність покарання та його сутність (Логвиненко, Є. С. & Логвиненко, І. А. 2019, с. 54), що також наочно доводить Р. Тищенко в дослідженні «Інститут покарання в політико-правовій думці Стародавнього Китаю» (Тищенко, Р. В. 2017).

Види покарань у різні періоди мало відрізнялися. В Уложенні Му-вана (період Чжоу) розрізняють п'ять основних покарань: «мосин» (клеймо тушшою на обличчі) — за 1000 провинностей; «фейсин» (відрізування ніг) — за 500 провинностей; «исин» (відрізували носа) за 1000 провинностей; «чужин» (кастрація для чоловіків і перетворення на рабинець жінок) — за 300 провинностей; «данисин» (відрубування голови) — за 200 провинностей. У кодексі були й інші покарання: биття палицями, відрізування вух. В Уложенні говорилося про пом'якшувальні та обтяжувальні обставини, розрізнялися необережні й навмисні діяння. Також від покарання можна було відкупитися. Проте, як справедливо зазначає Н. Хома, сума викупу була по кишені лише найбагатшим (Хома, Н. 2008, с. 91). Погодимось з думкою А. Грубінка, що в період Цінь залякування стало основною метою покарання, а смертну кару застосовувалт досить широко. Водночас дослідник дійшов логічних узагальнень про те, що під впливом одержавлення конфуціанства покарання дещо пом'якшилися, зокрема, тимчасово скасували кару для невинних родичів злочинця (Грубінко, А. В. 2019, с. 36). В дослідженнях привертає увагу думка про те, що згодом заснована на конфуціанському ідеалі соціально-економічна система феодального Китаю була раціональнішою ніж заснована на спадкоємному принципі соціально-економічна система феодальної Європи (Кіктенко, В.О. 2008, с. 121).

Суд у Стародавньому Китаї не був відділений від адміністрації. Судові функції виконували численні представники державного апарату. Зокрема, сучасні вчені запевняють, що судові функції на місцях виконували представники місцевої адміністрації (Бандурка, О. М. та ін. 2021, с. 95). Без сумніву, верховним суддею був імператор. Він міг особисто розглядати будь-яку справу, а також скарги на рішення судів. Водночас В. І. Орленко та В. В. Орленко підкреслили, що значними судовими повноваженнями був наділений

сян (головний помічник володаря). Дослідники переконують, що до складу центрального апарату також належав спеціальний чиновник — сикоу, котрий відав судом та покараннями. Надалі функції цього чиновника перейшли до тінвєя та двох його помічників. Зазначаючи, що найнижчою ланкою судової системи були повітові адміністрації, які розглядали тільки цивільні справи, дослідники називають також жрецькі й храмові суди, де судили самих жерців і залежне населення, що проживало на храмових землях (Орленко, В. І. & Орленко В. В. 2008, с. 37). Додамо, що в судовій системі працювали чиновники, які розшукували злочинців, вели боротьбу зі злочинцями й розбійниками, начальники в'язниць, особи, що виконували судові рішення та ін. (Щербатюк, В. М. та ін. 2021, с. 66).

Характеризуючи судовий процес у періоди Шан-Інь і Західного Чжоу, О. Талдикін запевняє, що цей процес був звинувачувально-змагальний. Науковець справедливо твердить, що, якщо злочин скоїли раби, то мали місце елементи розшукного процесу. Доцільно буде зазначити, що пізніше цей вид процесу застосовувався все ширше, витісняючи змагальний. Отже, держава починала відігравати дедалі активнішу роль у виявленні та затриманні злочинців, їх звинуваченні в суді.

Сучасні вітчизняні дослідники Л. Бостан і С. Бостан запевняють, що справа могла починатися не лише з заяви, але й з доносу. Однак донос, особливо стосовно крадіжки та вбивств, на їхню думку, мав бути точно визначеним, адже неточність призводила до покарання (Бостан, Л. М. & Бостан, С. К. 2008, с. 64). Також можемо зазначити, що доказами в суді були показання свідків, письмові документи, ордалії, особисте зізнання.

Отже, аналіз розглянутих у дослідженні праць дає підстави сформулювати такі *узагальнення і пропозиції*.

Загалом дослідження державного й суспільного ладу, права та судової системи Стародавнього Китаю в науковій літературі є фрагментарним і здебільшого проблема висвітлюється в контексті освоєння державно-правової системи країн Стародавнього Сходу та потребує глибшого осягнення.

Характерною рисою утворення перших держав в Китаї було те, що перехід від первісного суспільства був активований підкоренням одного народу іншим. Племена Інь відіграли основну роль в об'єднанні інших племен у басейні річки Хуанхе та в створенні рабовласницької держави Шан-Інь. Оскільки серед науковців залишається нерозв'язаним питання історичності держави Ся, більшість дослідників відлік державності починають із держави Шан-Інь.

В науці є очевидним, що найдовшим у китайській історії було правління династії Чжоу, хоча політичний і військовий контроль вона зберігала тільки до 770 р. до н. е. в період Західного Чжоу. Вчені одноставно підкреслюють, що тоді сформувалася верховна власність вана на землю. Можливість

аристократії вільно розпоряджатися володіннями трансформувалась у право власності на землю. Помітну роль при цьому відіграло общинне землекористування, а селяни-общинники становили основну масу населення, більшість якого були хліборобами (нунфу). Об'єктами права власності були земля, раби, інше майно. Власність могла бути державною, общинною та приватною. Остання спочатку виникла на рухоме майно, згодом на рабів і лише потім — на землю. Однак, як стверджується в наукових студіях сучасних учених, право приватної власності на землю узаконено лише в результаті реформ Шан Яна.

Розглянуті праці, де автори порушують питання державно-правового розвитку Стародавнього Китаю, засвідчують, що реформаторські перетворення Шан Яна сприяли створенню сильної централізованої держави Цінь. У Цінській імперії судові органи виділилися з адміністративних, про що свідчить створення спеціального судового відомства. Однак найвищою судовою інстанцією виступав імператор. В імперії йшов подальший розвиток приватновласницького землеволодіння за рахунок перерозподілу земельного фонду між новою знаттю.

Серед дослідників панує думка про імперію Цінь, як про традиційну регіональну цивілізацію, де цінці були привілейовані. Це сприяло посиленню держави з деспотичним режимом, що згодом викликало низку повстань, одне з яких 209 р. до н. е. призвело до ліквідації Цінської монархії і приходу до влади династії Хань. Засновником останньої став один із керівників повстання, сільський староста Лю Бан, який проголосив себе імператором, взявши ім'я Гао Цзу.

Науковці підкреслюють, що згодом імперія Хань об'єднала великі території — від Тихого океану до Середньої Азії. На їхнє переконання, китайське суспільство імперії консолідувалося на основі конфуціанської ідеології, зокрема сформованого в той період ортодоксального конфуціанства, яке було компромісом із ученням легістів.

Вітчизняні дослідники визнають, що особливістю Стародавнього Китаю було те, що всі сфери його суспільного життя зазнавали впливу ідеологічних систем. Це віддзеркалювало внутрішню боротьбу в суспільстві та було опорою політичному й економічному пануванню суспільних еліт. Сучасні науковці справедливо запевняють, що право є одним із найдавніших і донині найефективнішим регулятором суспільних відносин. Тому й різниця між соціальними прошарками Стародавнього Китаю визначалась у праві. Історики права доводять, що особливість правової системи Стародавнього Китаю полягала в тому, що на неї вплинуло дві філософські течії — конфуціанство і школа легістів.

Дослідники однастайні думки, що судовий процес був звинувачувально-змагальний у періоди Інй і Західного Чжоу. Згодом цей вид процесу замі-

нено на інквізиційний, який спочатку застосовували тільки тоді, коли злочин скоїли раби.

Аналіз використаних у роботі праць показав, що з досліджуваної теми досі бракує загальної підсумкової роботи, її поява є нагальною потребою, яку можна реалізувати при подальших наукових зусиллях сучасних учених.

Бандурка, О. М. та ін. 2021. *Історія держави і права зарубіжних країн*: підручник. Харків: ХНУВС.

Бедрій, М. М. 2015. Правові звичаї Стародавнього Китаю: деякі аспекти регулювання суспільних відносин. *Часопис Київського університету права*. № 1. 14–18.

Бостан, Л. М. & Бостан, С. К. 2008. *Історія держави і права зарубіжних країн*. Київ: Центр учбової літератури.

Булик, М. & Гаврилова, Н. 2019. *Міжнародні відносини та зовнішня політика Китаю в історичній ретроспективі*: навчальний посібник. Маріуполь: МДУ.

Гіда, О. Є. та ін. 2014. *Правова система України в епоху глобалізаційного поступу*: Монографія. Київ: Національна академія управління.

Грубінко, А. В. 2010. *Історія держави і права зарубіжних країн*: Навчальний посібник. Тернопіль: ТНЕУ.

Грубінко, А.В. 2019. *Історія держави і права зарубіжних країн та римське право*: навчальний посібник. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. Володимира Гнатюка.

Кіктенко, В. О. 2002. *Нарис з історії українського китаєзнавства. XVIII — перша половина ХХ ст.: дослідження, матеріали, документи*. Київ.

Кіктенко, В. О. 2008. Філософські й теоретичні висновки проекту «Наука і цивілізація в Китаї». *Мультиверсум. Філософський альманах*: Зб. наук. праць. Київ: Український центр духовної культури. С. 120–135.

Кіктенко, В. О. 2019. Формування національної школи українського китаєзнавства (1991 — початок ХХІ ст.). *Східний світ*. № 4 (105). С. 27–61. DOI: <https://doi.org/10.15407/ogintw2019.04.027>

Козюк, В. В. та ін. 2015. *Історія економіки та економічної думки*: підручник. Тернопіль: ТНЕУ.

Коритко, Л. Я. & Джуган, В. О. 2021. Основні риси права Стародавніх Індії та Китаю. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Т. 28. Одеса: Гельветика. 61–68.

Крижанівський, О. П. 2002. *Історія Стародавнього Сходу*: навчальний посібник. Київ: Либідь.

Кузьминець, О. В. та ін. 2012. *Історія держави та права зарубіжних країн (схеми, коментарі, термінологічний словник)*: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2012.

Ластовський, В. В. 2017. *Історія держави і права зарубіжних країн*. Київ: Видав. центр КНУКіМ.

Логвиненко, Є. С. & Логвиненко, І. А. 2019. *Покарання в праві держав Стародавнього світу*. Харків: ФОП Панов А. М.

Логвиненко, Є. С. & Логвиненко, І. А. 2019. Розуміння покарання в філософських і політико-правових ученнях Стародавнього Китаю. *Право і Безпека*. № 1. С. 65–71.

Макарчук, В. С. 2015. *Загальна історія держави і права зарубіжних країн*: навч. посіб. Київ: Атіка; Харків: Право

Мишак, І. М. 2013. Нормативно-правове забезпечення державного управління та державної служби в Стародавньому Китаї. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. № 6. С. 12–15.

Орленко, В. І. & Орленко, В. В. 2008. *Історія держави і права зарубіжних країн: посібник для підготовки до іспитів*. Київ: Паливода А. В.

Помиткіна, Л. В. та ін. 2010. *Психологія сім'ї*. Київ: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк».

Радзівілл, О. А. 2017. *Право народів від неоліту до Нового часу: монографія*. У 2 т. Т. 1. Київ: НАУ.

Рубель, В. А. 2002. *Історія середньовічного Сходу: підручник*. Київ: Либідь.

Скробач, Б. М. 2016. *Китайська історія в біографіях їх керівників*. Вид. 2. доп. Рога-тин: ПП Білінський.

Талдикін, О. В. 2016. *Держава та право Давнього Сходу: структурно-логічні схеми і таблиці: навч. посібник*. Дніпро: Ліра ЛТД.

Трофимченко, А. Л. 2020. Місце жінки в освіті Китаю: історія і сучасний стан. *Китайська цивілізація: традиції та сучасність: матеріали XIV міжнародної наукової конференції, 5 листопада 2020 р.* Київ: Гельветика. С. 120–124.

Тищенко, Р. В. 2017. Інститут покарання в політико-правовій думці Стародавнього Китаю. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2. С. 13–14.

Ушакова, О. А. & Бунечко, К. І. 2020. Історія економічного розвитку Китаю. *Китайська цивілізація: традиція та сучасність. Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції 5 листопада 2020 року*. Київ: Гельветика. С. 429–433.

Хома, Н. М. 2008. *Історія держави та права зарубіжних країн*. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. Львів: Новий Світ-2000.

Щербатюк, В. М. & Дурнов, С. С. & Сокур, Ю. В. 2020. Державно-правовий розвиток Стародавнього Єгипту: сучасна вітчизняна історіографія. *Сторінки історії*. № 51. С. 304–325. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220193>

Щербатюк, В. М. & Сокур, Ю. В. & Крижна, В. В. 2022. Суспільний та державно-правовий розвиток Стародавнього Вавилону: сучасна вітчизняна історіографія. *Сторінки історії. Збірник наукових праць*. № 54. С. 9–25. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.54.2022.264560>

Щербатюк, В. М. & Сокур, Ю. В. & Орищенко, Ю. В. 2020. Козацьке право Запорозької Січі в контексті українського правотворення. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. № 1 (114). С. 53–61. <https://doi.org/10.33270/01201141.53>.

Щербатюк, В. М. та ін. 2021. *Історія держави і права зарубіжних країн*. Курс лекцій. Київ: Фенікс.

Bandurka, O. M. & others. 2021. *Istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh krain [History of State and Law of Foreign Countries]: pidruchnyk*. Kharkiv: KhNUVS. [In Ukrainian].

Bedrii, M. M. 2015. *Pravovi zvychayi Starodavnyoho Kytayu: deyaki aspekty rehulyuvannya suspilnyh vidnosyn [Legal Customs of the Ancient China: Some Aspects of Social Relations' Regulations]*. *Chasopys Kyivs'koho universytetu prava*. № 1. S. 14–18. [In Ukrainian].

Bostan, L. M. & Bostan, S. K. 2008. *Istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh krain [History of State and Law of Foreign Countries]*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. [In Ukrainian].

Bulyk, M. & Havrylova, H. 2019. *Mizhnarodni vidnosyny ta zovnishnya polityka Kytayu v istorychniy retrospektyvi [International Relations and China's Foreign Policy in Historical Retrospective]: navchal'nyi posibnyk*. Mariupol: MDU. [In Ukrainian].

Hida, O. Ye. & others. 2014. *Pravova sistema Ukrainy v epohu hlovalizatsijnoho postupu: [The Legal System of Ukraine in the Era of Globalization Progress]: monografiya*. Kyiv: VNZ «Natsional'na akademiya upravlinnya». [In Ukrainian].

Hrubinko, A. V. 2010. *Istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh krajin. [History of the State and the Laws of Foreign Countries]: Navchal'nyi posibnyk*. Ternopil: TNEU. [In Ukrainian].

Hrubinko, A. V. 2019. *Istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh krajin i Ryms'ke pravo. [History of the State and the Laws of Foreign Countries and Roman Law]: navchal'nyi posibnyk*. Ternopil: Vydavnytstvo TNPU im. Volodymyra Hnatyuka. [In Ukrainian].

Kiktenko, V. O. 2002. Narys z istoriyi ukrajins'koho kytajeznavstva. XVIII — persha polovyna XX st.: doslidzhennya, materialy, dokumenty. [An Essay on the History of Ukrainian Chinese Studies. XVIII — the First Half of the XX Century: Research, Materials, Documents] Kyiv. [In Ukrainian].

Kiktenko, V. O. 2008. Філософські й теоретичні висновки проекту «Наука і цивілізація в Китаї» [Philosophical and Theoretical Conclusions of the Project «Science and Civilization in China»]. *Mul'tyversum. Filosofs'kyj al'manakh*: Zb. nauk. prats. Kyiv: Ukrainyskyi tsentr dukhovnoji osvity. S. 120–135. [In Ukrainian].

Kiktenko, V. O. 2019. Formuvannya natsional'noji shkoly ukrains'koho kytajeznavstva (1991 — pochatok XXI st.) [The Formation of the National School of Ukrainian Chinese Studies (1991 — the Beginning of the 21st Century)]. *Skhidnyj svit*. № 4 (105). S. 27–61. <https://doi.org/10.15407/orientw2019.04.027> [In Ukrainian].

Kozyuk, V. V. & others. 2015. *Istoriya ekonomiky ta ekonomichnoyi dumky. [History of Economics and Economic Thought]: pidruchnyk*. Ternopil: TNEU. [In Ukrainian].

Korytko, L. Ya. & Dzhuhan, V. O. 2021. Osnovni rysy prava Staridavnikh Indiji ta Kytayu [The Main Features of the Law of Ancient India and China]. *Naukovi pratsi Natsional'noho universytetu «Odes'ka yurydychna akademiya»*. T. 28. Odesa: Hel'vetyka. S. 61–68. [In Ukrainian].

Kryzhanivskyi, O. P. 2002. *Istoriya Starodavniogo Shodu [The History of the Ancient East]: navchal'nyi posibnyk*. Kyiv: Lybid'. [In Ukrainian].

Kuzminets, O. V. & others. 2012. *Istoriya derzhavy ta prava zarubizhnykh krajin (skhemy, komentari, terminolohichniy slovnyk) [History of the State and Laws of Foreign Countries (Schemes, Comments, Glossary)]: navchal'nyi posibnyk*. Kyiv: Tsentri uchbovoji literatury. [In Ukrainian].

Lastovs'kyi, V. V. 2017. *Istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh krajin [The History of State and Law of Foreign Countries]*. Kyiv: Vydav. tsentr KNUKiM. [In Ukrainian].

Lohvynenko, Ye & Lohvynenko, I. 2019. *Pokarannia v pravi derzhav Starodavnyoho svitu [Punishment in the Law of the Ancient World]*. Kharkiv: Panov A. M. [In Ukrainian].

Lohvynenko, Ye. S. & Lohvynenko, I. A. 2019. Rozuminnya pokarannya v filosofs'kykh i polityko-pravovykh uchennyah Starodavnyoho Kytayu [Understanding Punishment in the Philosophical and Political-Legal Teachings of the Ancient China]. *Pravo i Bezpeka*. № 1. S. 65–71. [In Ukrainian].

Makarchuk, V. S. 2015. *Zahal'na istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh krajin [General History of the State and Law of Foreign Countries]: navch. posib.* Kyiv: Atika; Kharkiv: Pravo. [In Ukrainian].

Myshchak, I. M. 2013. Normatyvno-pravove zabezpechennya derzhavnoho upravlinnya ta derzhavnoyi sluzhby v Starodavnyomu Kytayi [Regulatory and Legal Provision of Public Administration and Public Service in the Ancient China]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. № 6. S. 12–15. [In Ukrainian].

Orlenko, V. I. & Orlenko, V. V. 2008. *Istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh krain [The History of State and Law of Foreign Countries]: posibnyk dlya pidhotovky do ispytiv*. Kyiv: Palyvoda A. V. [In Ukrainian].

Pomytkina, L. V. and others. 2010. *Psyholohiya sim'ji [Family Psychology]*. Kyiv: Vyd-vo Nats. aviats. un-tu «NAU-druk». [In Ukrainian].

Radzivil, O. A. 2017. *Pravo narodiv vid neolitu do Novoho chasu [The Law of Nations from the Neolithic to Modern Times]: monografiya*. U 2 t. T. 1. Kyiv: NAU. [In Ukrainian].

Rubel, V. A. 2002. *Istoriya serednyovichnoho Skhodu [History of the Medieval East]: pidruchnyk*. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].

Skrobach, B. M. 2016. *Kytajska istoriya v biografiyah jih kerivnykiv [Chinese History in the Biographies of Their Leaders]*. Vyd. 2. dop. Rohatyn: Drukarnya PP Bilinskiy. [In Ukrainian].

Taldykin, O. V. 2016. *Derzhava ta parvo Davnyoho Skhodu [The State and Law of the Ancient East]: strukturno-lohichni skhemy i tablytsi; navch. posibnyk*. Dnipro: Lira LTD. [In Ukrainian].

Trofymchenko, A. L. 2020. *Mistse zhinky v osviti Kytayu: istoriya i auchasnyj stan [The Place of Women in Chinese Education: History and Current State]. Kytajs'ka tzyvilizatsiya: tradytsiya ta suchasnist' . Materialy XIV Mizhnarodnoyi naukovoji konferentsiji 5 lystopadaa 2020 roku*. Kyiv: Hel'vetyka. S. 120–124. [In Ukrainian].

Tyshchenko, R. V. 2017. *Instytut pokarannya v polityko-pravovij dumtsi Starodavnyoho Kytayu [The Institution of Punishment in the Political and Legal Thought of Ancient China]. Yurydychnyj elektronnyj zhurnal*. № 2. S. 13–14. [In Ukrainian].

Ushakova, O. A. & Bunechko, K. I. 2020. *Istoriya ekonomichnoho rozvytku Kytayu [The History of China's Economic Development]. Kytajs'ka tzyvilizatsiya: tradytsiya ta suchasnist' . Materialy XIV Mizhnarodnoyi naukovoji konferentsiji 5 lystopadaa 2020 roku*. Kyiv: Hel'vetyka. S. 429–433. [In Ukrainian].

Khoma, N. M. 2008. *Istoriya derzhavy ta prava zarubizhnykh krain [History of the State and the Laws of Foreign Countries]*. Navchal'nyj posibnyk dlya studentiv vyshchych zakladiv osvity. Lviv: Novyi Svit-2000. [In Ukrainian].

Shcherbatiuk, V. M. & Durnov, Ye. S. & Sokur, Yu. V. 2020. *Derzhavno-pravovy rozvytok Starodavnyoho Yehyptu: suchasna vitchyznyana istoriografija [The State and Law Development in the Ancient Egypt: the Contemporary Ukrainian Historiography]. Storinky istorii*. № 51. S. 304–325. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.51.2020.220193> [In Ukrainian].

Shcherbatiuk, V. M. & Sokur, Yu. V. & Kryzhna, V. V. 2022. *Suspil'nyj ta derzhavno-pravovy rozvytok Starodavnyoho Vavylonu: suchasna vitchyznyana istoriografiya [Social and State-Legal Development of Ancient Babylon: Modern National Historiography]. Storinky istoriji*. № 54. S. 9–25. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.54.2022.264560> [In Ukrainian].

Shcherbatiuk V. M. & Sokur, Yu. V. & Oryshchenko, Yu. V. 2020. *Kozats'ke pravo Zaporoz'koji Sichi v kontexti ukrajins'koho pravotvorennia [Cossack Law of Zaporizhzhya Sich in the Context of Ukrainian Law-Making]. Naukovyi visnyk Natsional'noji akademiji vnutrishnikh sprav*. № 1 (114). S. 53–61. <https://doi.org/10.33270/01201141.53> [In Ukrainian].

Shcherbatiuk, V. M. & others. 2021. *Istoriya derzhavy i prava zarubizhnykh krain. Kurs lektzij [History of the State and the Laws of Foreign Countries. Course of Lectures]*. Kyiv: Feniks». [In Ukrainian].